

Я.С. КАЛАКУРА (Київ)

ВІД АРХІВОЗНАВСТВА ДО АРХІВОСОФІЇ

(Труди историко-архівного інституту. – Т. 33. – М.:
Рос. гос. гуманит. ун-т. – 1996. – 307 с.)

Українські історики, джерелознавці, архівісти, архівознавці з інтересом зустріли черговий том наукових праць Історико-архівного інституту, що вийшов після 20-річної перерви. Зі стін цього інституту, що став базою створення Російського державного гуманітарного університету, вишло немало фахівців, що працюють в архівній галузі, наукових і навчальних установах України. Принагідно нагадаємо, що всі попередні завідувачі кафедри архівознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, починаючи з часу її створення (1944 р.), Федір Шевченко, В'ячеслав Стрельський, Володимир Замлинський – були випускниками Московського історико-архівного інституту. Інститут залишився провідною структурною одиницею новоствореного університету, важливим центром наукових розробок джерелознавчих та архівознавчих проблем, що має міжнародне визнання. В рамках Інституту поряд з факультетом архівної справи відкрито два нових факультети: технотронних архівів і документів (1994 р.) та історії, політології і права (1996 р.).

Статті збірника певною мірою підводять підсумки діяльності Інституту, його наукових осередків, насамперед архівознавчої школи, окреслюють нові підходи до розвитку історичних наук у сучасних умовах. Серед авторів статей поряд з представниками старших генерацій джерелознавців та архівістів (С.Шмідт, Є.Каменцева, О.Медушевська, Т.Архіпова, О.Комісаренко, В.Кабанов, М.Ходаковський та ін.) знайомимось з ученими молодших поколінь істориків-архівознавців, рядом зарубіжних учених.

Лейтмотивом збірника можна вважати назву статті Т.Хорхордіної “Від архівознавства до архівософії”, оскільки кожна з 22 статей в тій чи іншій мірі є спробою очищення історичної науки, джерелознавства від нашарувань партійно-класової ідеології, спотворень часів тоталітарного режиму, утвердження нових поглядів і філософського осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні. Збірник відкривається статтею О.Безбородова “Цивілізаційні процеси новітньої історії людства і науково-технічна революція”. Автор торкається глибинних змін у житті держав і народів, які виходять за рамки традиційного для марксистської історіографії формаційного підходу і можуть бути пізнаними і осмисле-

ними лише цивілізаційним методом, що поєднує в собі теоритичний, порівняльно-історичний і конкретно-історичний аспекти вивчення проблеми. Цивілізація перетворюється у провідну парадигму історичного пізнання, а в його центрі стає людина, індивід, гуманістичні цінності. Порівняльний аналіз цивілізаційних процесів у різних суспільствах і державах протягом історичних епох може бути реалізованим за допомогою логічного, хронологічно-проблемного, порівняльно-історичного та міждисциплінарних методів пізнання (с. 20-21).

За проблематикою переважну більшість статей можна умовно згрупувати в чотири розділи: джерелознавчі, архівознавчі, археографічні, історіографічні. Спільним для них є те, що незалежно від того, яку проблему досліджують автори, вони містять погляд на минуле, аналіз сучасного стану, окреслення перспектив розвитку на порозі третього тисячоліття. Зауважимо, що статті пов'язані між собою єдиним розумінням історичної науки як системи знань, що включає такі спеціальні галузі як історіографія, джерелознавство, архівознавство та ін.

Концептуальний характер має стаття О.Медушевської та В.Муравйова "Джерелознавство в системі гуманітарної освіти". Вона є теоретико-методологічним обґрунтуванням нової концепції і програми курсу джерелознавства, розрахованого не лише на істориків, архівістів, але й на інших фахівців з гуманітарних наук. Нова теоритична концепція джерелознавства базується на досвіді джерелознавців Росії та Західних держав, університетської освіти на рубежі XIX – XX століть, коли джерелознавство набуло статусу навчальної дисципліни в рамках методології історичної науки та інших гуманітарних наук. Враховуючи особливості сучасного гуманітарного знання, його тенденцію до інтеграції автори обґрунтовують місце і роль у ньому джерелознавчої теорії та практики. Вони виходять з того, що ключовим елементом теоретико-пізнавальної концепції сучасної гуманітарної освіти є звертання до всього багатства творів культури (в широкому розумінні), які є гуманітарними за своїм змістом і виступають джерелом усіх галузей знань як пам'ятки матеріальної і духовної культури, носії інформації. Сучасний спеціаліст будь-якого гуманітарного профілю не може обійтись без знань теорії і методики пошуку і опрацювання джерел, оволодіння методами джерелознавчого аналізу.

Стаття містить стислу характеристику нової програми, розробленої і запровадженої в 199 – 1994 рр. в Історико-архівному інституті як базової, навчальної і дослідницької. Мета багатофункціональної програми – відновити цілісність гуманітарного пізнання з урахуванням специфіки з його галузей, сприяти формуванню єдиної методології історико-цивілізаційного пізнання в опорі на здобутки джерелознавства, яка є спільною для істориків, архівістів, філософів, філологів, соціологів та ін. (с. 127). На основі базової формуються навчальні або прикладні програми для кожної спеціальності відповідно до її профілю і особливостей. Спільність теоретичної

джерелознавчої концепції відповідає інтегративній тенденції розвитку гуманітарних наук, не нівелює специфіки окремих наук. Тобто йдеться про створення таких навчальних програм з джерелознавства, які зберігають принципову спільність освіти, служать посиленню міждисциплінарних зв'язків, забезпечують професійну джерелознавчу підготовку всіх гуманітаріїв. На часі вихід джерелознавства за рамки гуманітарних спеціальностей, тобто в сферу практично-наукових галузей. Принагідно додамо, що в такому ж напрямі працює і наша кафедра, яка запропонувала джерелознавчі та архівознавчі курси для юристів, філософів, політологів, етнологів, філологів, забезпечує викладання в Українському гуманітарному ліцеї.

Ряд статей присвячено розгляду окремих груп джерел. Так, В. Магідов на прикладі документального фільму “Октябрьский переворот. Вторая революция”, створеного наприкінці 1917 р., порушує винятково важливу проблему пошуку, реконструкції та джерелознавчого аналізу кінодокументів. Як відомо, фільм був розмонтований і його оригінал у цілісному вигляді не зберігся в жодному архіві. Він мав три серії і включав 52 епізоди, що були частково використані для створення інших фільмів, які за характером і політичною спрямованістю відрізняються від попередніх, зокрема “Годовщина революции” (1918 р.). Історія цієї кінострічки має повчальний характер, оскільки вона переконливо засвідчує, наскільки важливо застосовувати методи джерелознавчої критики для встановлення достовірності навіть таких джерел, як кінодокументи.

В. Кабанов чи не вперше в джерелознавстві розглядає чутки як історичне джерело, вбачаючи в них вияв народної творчості, один з компонентів функціонування інформації, альтернативну форму поширення офіційних повідомлень. Наукове вивчення чуток, мотивів і обставин їх появи, встановлення ступеня достовірності їх інформації, масштабів поширення, на думку автора, дозволяє повніше з'ясувати настрої в суспільстві, вплив чуток на формування суспільної думки, ментальність населення, його окремих груп. У статті виділено такі групи чуток як чутки-прогнози, що випереджають події або офіційні повідомлення, чутки-формули, зокрема ті, що функціонують у вигляді історичних анекдотів.

Постановчо-прогностичний характер має вже згадувана стаття Т. Хорхордіної “Від архівознавства до архівософії”. В ній досить сміливо і небезпідставно говориться про необхідність переосмислення концептуальних засад, що продовжують побутувати в історії, теорії та практиці архівної справи Росії. (Додамо від себе: і не тільки Росії). Вітчизняне архівознавство помітно відстає від зарубіжного. За умов тоталітаризму, особливо з кінця 20 – початку 30 рр., архівознавство перетворилося у служанку канцелярії, а самі архіви набули статусу другорядних відділів НКВС, інших установ, архівна система дістала гранично централізований характер. Архівознавство опинилося на узбіччі гуманітарних наук, сповзло на позиції документознавства.

Автор робить спробу по-новому осмислити феномен архівів у все-світньо-історичному процесі, розкрити їх не стільки соціальні, скільки культурологічні функції як компонентів духовної культури людства, її матеріальне відображення. Сама ж архівна система в демократичному суспільстві має набути характеру відкритої, динамічної, інформаційної системи. Виходячи з цього, Т. Хорхордіна обґрунтовує необхідність розробки і статуювання нової наукової дисципліни – архівософії. На її погляд, архівософія формується на порубіжжі методології і теорії науковознавства, філософії, культурології та інформатики (с. 185). Запровадження архівософії як навчальної дисципліни дозволить прищеплювати історикам-архівістам історико-філософський підхід до архівів як феномену духовної культури людства, наповнити новим змістом практичну діяльність архівіста, возвеличити соціальне і духовне значення професії.

Проблеми моделювання інформаційних процесів соціальної пам'яті в архівознавстві порушив М. Ходаковський. На його думку, архівознавство ґрунтується на інформаційному та джерелознавчому підходах, а сам теоретико-інформаційний підхід тісно пов'язаний з кібернетичним як структурно, так і функціонально. Під впливом інформатики значних зрушень зазнала науково-інформаційна діяльність архівів, дедалі ширше впроваджується моделювання інформаційних процесів в архівній справі. З широкого класу моделей, опрацьованих у архівознавстві, автор виділяє моделювання інформаційних процесів за допомогою персональних комп'ютерів. Моделювання є дійовим інструментом пізнання такого складного об'єкта, яким виступає пам'ять суспільства, вчений розглядає як модель, що віддзеркалює процес взаємодії зв'язаної і вільної інформації.

Відрадно, що укладачі збірника включили статтю Т. Горячевої про вклад С.І. Бернштейна в розробку теоритичних засад дослідження звукових джерел, організаційних засад створення звукозаписів, Центрального державного фоноархіву. Саме С.І. Бернштейну належить ініціатива звукозапису видатних діячів літератури, мистецтва, науки, наукове обґрунтування умов збереження і принципів використання фонозаписів як історичного джерела. Його сподвижницька діяльність в Інституті живого слова, в Кабінеті по вивченню художньої мови, численні наукові дослідження ще потребують вивчення, осмислення і використання набутого досвіду в сучасних умовах.

На окрему увагу заслуговують статті щодо розвитку архівної справи в країнах Заходу. Зокрема, І. Карапетенц торкається музейного зберігання науково-технічних документів у Швейцарії та інших країнах. Класифікуючи музейні заклади Західної Європи, автор виділяє такі типи: національні історичні музеї, музеї історії мистецтва, музеї історії науки, техніки, промислові музеї тощо. Аналіз архівних фондів швейцарських музеїв здійснено на прикладі Ботанічного музею, Музею природної історії, Музею історії науки, і на цій основі зроблено висновок про раціональність зберігання тематичних науково-технічних документів у музейних колекціях.

Л.Дьоміна та М.Мохначова зробили екскурс в історію російсько-італійських наукових зв'язків, починаючи з XVI ст., і подали огляд фондів архівів Італії з точки зору російської проблематики, взаємодії двох великих культур. Італія та її архівні багатства подарували Росії цілу плеяду істориків античності, медієвістів, збагатили джерельну базу історичної науки.

Особливий інтерес викликають статті зарубіжних авторів, насамперед Патріції К. Грімстед, яка обґрунтувала типологію російської архівної спадщини за рубежем (росіки), до якої вона відносить документи і матеріали створені в Росії, що перебувають за рубежем, а також ті, що виникли за межами Росії, але її стосуються. Зазначимо, що автор порушила питання і про зарубіжну архівну україніку і застерегла від її ототожнення з росікою. В статті обґрунтовано два вихідних принципи професійного описування росіки та класифікації: 1) встановлення приналежності матеріалів до установ-фондоутворювачів та місця походження цих матеріалів з батьківщини. При цьому вона чітко висловлюється за розмежування архівних матеріалів, створених в Росії (включаючи країни, які раніше входили до Російської імперії і Радянського Союзу), а потім вивезених за кордон, та документи емігрантських організацій в діаспорі.

Автор запропонувала таку типологію документів:

– офіційні документи центральних органів державної влади і управління Росії (включаючи документи комуністичної партії), що діяли на території імперії, Російської Федерації, СРСР;

– офіційні урядові документи, створені провінційними, регіональними і місцевими установами Російської імперії. Що стосується документів, створених російськими генерал-губернаторами і губернськими адміністраціями на території сучасних держав – правонаступників СРСР, то, на думку автора, має враховуватися принцип місця походження і мають розглядатися як законна частина архівної спадщини нових держав. Ось чому документи Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторств мають київське походження і відносяться до складу української архівної спадщини (с. 268). Це стосується і документів компартії України, органів КДБ в республіці і т. п.;

– дипломатичні та інші офіційні документи, створені за рубежем російськими дипломатичними місіями;

– документи російської і радянської армій, їх з'єднань, що діяли за межами Росії, окупаційних властей;

– документи нелегальних організацій і депортованих осіб, створені за межами Росії або вивезені за кордон;

– документи приватних осіб, у т. ч. російських емігрантів;

– рукописні книги, збірки історичних документів та автографів, вивезені з Росії.

– колекції російських архівних матеріалів, створені за рубежем, і російські частини зарубіжних колекцій.

При всій умовності запропонованої Патріцією К. Грімстед класифікації зарубіжної архівної росіки вона має важливе значення і для дослідників зарубіжної архівної україніки. До того ж авторитетний архівознавець аналізує деякі правові питання, пов'язані з відчуженням документів, принципами їх реституції. Цікавими є судження щодо документів Греко-католицької єпархії в Перемишлі, які в даний час зберігаються в Польщі, але мають відношення до України і мали б бути повернені в Україну. Автор дає високу оцінку зусиль українських архівістів щодо описування архівної україніки в зарубіжних сховищах.

Проблеми міжнародних архівних справ, вирішення долі архівної спадщини в контексті міжнародно-правових актів порушує Ерве Бастьєн. Він обгрунтовує типологію ситуацій, в наслідок яких документальні цінності опинилися за межами країни-походження. Насамперед, це періоди надзвичайного характеру (воєнна окупація, грабунки воєнного часу, переміщення населення (архівів); по-друге, зміна кордонів (розпад держави, розділ території між двома чи кількома державами, територіальні поступки на користь іншої держави); по-третє, викрадення і торгівля архівними цінностями. До речі, всі згадані ситуації характерні і для долі архівної україніки. Автор проаналізував вузлові положення міжнародно-правових угод, що стосуються спірних питань архівної спадщини, зокрема Гаазької угоди 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Віденської угоди про державну спадщину в сфері суспільних надбань, архівів і боргів (1983 р.). Як додаток, автор подав покажчик найважливіших угод, конвенцій, резолюцій, рекомендацій ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій щодо архівів, документів і культурних цінностей. При цьому Е. Бастьєн робить слушне зауваження про те, що всі міжнародно-правові акти щодо культурних цінностей поширюються на архіви, але вони не завжди враховують специфіку архівів, які мають два аспекти: адміністративний та історичний. В зв'язку з цим, він висуває ряд практичних пропозицій, в тому числі й щодо розгляду в юридичному комітеті Міжнародної ради архівів положення про діяльність міждержавних комітетів, які займаються поверненням культурних цінностей.

Марджорі Р. Баррїт на основі новітньої історіографії архівної справи висвітлює особливості архівів університетів і коледжів у США, які є невід'ємною частиною національного архівного багатства, відносяться до числа найпрестижніших, виступають науковими центрами архівістики. Академічні архіви є центрами пам'яті навчальних закладів, виконують функції не лише сховищ документів, матеріалів про діяльність університетів, коледжів, їх підрозділів, але й чинника документаційного забезпечення управління, інколи виконують бібліотечні та музейні функції.

Рядом нових підходів характеризується стаття Г.Корольова, в якій узагальнено досвід вивчення зарубіжної археографії, формування її як

окремої навчальній дисципліни, що входить до археографії як системи знань про історію, теорію і практику видання джерел. Автор обґрунтовує висновок про те, що російська історіографія зарубіжної археографії бере свій початок з XVIII ст., але праці узагальнюючого характеру припадають на другу половину XX ст. У них обґрунтовується місце археографії серед інших дисциплін, висвітлюється організація публікаторської діяльності, принципи і способи створення інформаційних елементів різних видів джерел.

Історіографічний розділ збірника теж представлений кількома статтями. Зокрема А. Шарова висвітлює трагічні наслідки ідеологічних репресій другої половини 40-х рр. для російської, а точніше радянської медієвістики. Історики середньовіччя були звинувачені у “сповзанні на соціал-реформістські позиції”, в тому, що вони не створили “партійну науку у вигляді марксистської радянської медієвістики”. Як “не-марксистські” та “помилкові” оцінювалися збірники “Византийский Временник” і “Средние века”. Автор показує катастрофічні наслідки для істориків боротьби з “буржуазним космополітизмом” (1949 р.), який кваліфікувався як “ідеологічна зброя англо-американського імперіалізму”. Інститут історії АН СРСР, в т. ч. сектор історії середніх віків, був підданий чистці від осіб, що допустили “політичні помилки”. У статті наводяться відомості про те, що за період з жовтня 1948 по жовтень 1949 р. з Інституту було відраховано 24 наукових співробітників, у т. ч. 6 докторів і 9 кандидатів наук. У космополітизмі та “применшенні значення радянської медієвістики” були звинувачені О. Вайнштейн, Б. Горянов, Є. Космінський, В. Лавровський та ін. “Историография средних веков” О. Вайнштейна була названа “зразком космополітичних ідей, поклоніння західній історіографії”.

Історично-джерелознавчі аспекти збірника-журналу “Деревня и новая Россия” (1875–1881 рр.), ролі С. М. Шубинського та В. І. Граціанського у його виданні порушила М. Мохначова. На її думку, це був унікальний історичний ілюстрований часопис, до видання якого залучалися відомі історики М. Костомаров, С. Соловйов, Д. Іловайський та ін. Особливість цього часопису полягала в тому, що він поряд з джерелами публікував матеріали з історії в авторських варіантах без редакційних правок і коментарів. Автор виділяє шість напрямів вітчизнянознавства, представлених на сторінках часопису: нариси і оповідання з російської історії, літератури, мистецтва; біографії російських діячів усіх часів і народів, іноземців, що мали будь-яке відношення до Росії; описи російських міст, місцевостей, храмів, пам'яток старовини, звичаїв, обрядів; нотатки, спогади, листи, історичні документи; бібліографії творів, що виходять; історичні анекдоти, відкриття, некрологи. Врахування публікацій усіх напрямів дозволяє простежити взаємозв'язок між розвитком історичних уявлень, знань і соціально-політичної практики і оцінити історіографічне та джерельне значення часопису.

Для історіографів, джерелознавців та архівознавців, що займаються науково-педагогічною діяльністю, цікавими є ще дві статті. Це дослідження С.Стрепкопитова про історію російської державності та її політичних інститутів та її вивчення в історико-архівному інституті. Автор підкреслює, що історія державних установ може повноцінно досліджуватися на межі різних наук, зокрема історії, політології, правознавства, архівознавчих дисциплін. Для архівознавства державні установи виступають об'єктом вивчення насамперед як фондоутворювачі, а це вимагає простежити історію їх виникнення, реформування, діяльності, структури, функцій, територіального розміщення, персонального складу керівників. Все це дозволяє точніше окреслити шляхи і маршрути пошуку їх документальної спадщини, її державознавчого аналізу. С. Стрепкопитов наголошує, що російське архівне законодавство поставило під державний патронаж архіви всіх форм власності, а це вимагає нових підходів до вивчення історії та діяльності фондоутворювачів. Він пропонує поряд з навчальним курсом "Історія російської державності" запровадити курс "Сучасна організація державного апарату Російської Федерації", який повинен читатися для студентів усіх факультетів історико-архівного інституту.

Повчальною є також стаття Л.Хайлової з досвіду організації навчального процесу, його активізації шляхом використання навчально-рольових ігор у вивченні спеціальних дисциплін іноземною мовою, зокрема музеєзнавства.

Таким чином, вчені Історико-архівного інституту РДГУ на порозі ХХІ ст. критично оглянули свої здобутки, заявили про подолання стереотипів і комплексів, накиннутих на джерелознавчі науки тоталітарним режимом, показали свою спроможність піднятися до сучасного рівня історіософського розуміння ролі спеціальних галузей і дисциплін історичної науки у формуванні історичної самосвідомості та загальної культури. Ми намагалися досить докладно викласти зміст тієї частини статей, які є спорідненими з проблемами, що їх розробляють історики, джерелознавці, архівознавці, археографи України. До речі, вони могли б опрацьовуватися спільними зусиллями. На жаль, наші зв'язки в силу різних причин за останні роки носять епізодичний характер, що негативно відбивається на масштабах і рівні архівознавчих досліджень, на підготовці фахівців з архівознавства. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка ініціює проведення науково-практичної конференції з питань підготовки істориків-архівістів, на яку будуть запрошені вчені з Історико-архівного інституту РДГУ, вузів Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини та інших країн. Сподіваємось, що ця ініціатива знайде підтримку в Міністерстві освіти і науки України, Державному комітеті архівів України, Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства, Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.